

मातीशी बांधलेलं आयुष्य : २१ व्या शतकात शेतकऱ्यांचा संघर्ष

डॉ. अरविंद सोमनाथे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

रा. सू. बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

हिंगणघाट. जि. वर्धा

arvindsomnathe21@gmail.com

भारताला जगात “कृषिप्रधान देश” म्हणून ओळखले जाते. अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, कापूस, ऊस, मसाले – या सगळ्या गोष्टी जगभरात भारतीय शेतकऱ्यांच्या मेहनतीमुळे पोहोचतात. परंतु या अन्नदात्यांचं स्वतःचं पोट मात्र आजही अर्धभुकेलं आहे, हे या देशाचं मोठं दुर्दैव म्हणावं लागेल. एकविसाव्या शतकात, जिथे तंत्रज्ञानाने माणसाला चंद्रावर पोहोचवलं आहे, तिथे भारतीय शेतकरी अजूनही पावसाच्या विचलित प्रमाणाने बेजार झालेला आहे. त्याच्या श्रमाला योग्य किंमत मिळत नाही, त्याच्या अडचणींकडे समाज आणि प्रशासन दोघंही फारसं लक्ष देत नाहीत. या शतकात जग बदललं, पण शेतकऱ्यांचं जीवन अजूनही संघर्षाने भरलेलं आहे. शेती हा व्यवसाय नाही, ती एक जीवनपद्धती आहे. पण आज ती जीवनपद्धती अस्थिरतेच्या, अनिश्चिततेच्या आणि उपेक्षेच्या सावलीत हरवत चालली आहे. शेतकरी दिवस-रात्र श्रम करतो, निसर्गाशी झुंजतो, पण शेवटी त्याला मिळतो तो केवळ तोट्याचा हिशोब. त्याच्या श्रमाची किंमत बाजारात ठरवतो तो व्यापारी, आणि हवामान ठरवतो त्याचं भविष्य. पाऊस वेळेवर आला नाही, तर दुष्काळ; आणि जास्त आला तर पूर – दोन्ही परिस्थितींमध्ये त्याचं नुकसानच ठरलेलं असतं. अशा अस्थिर वातावरणात तो जगतो आणि जगवतोही.

हवामान बदल हा एकविसाव्या शतकातील सर्वात मोठा शत्रू ठरला आहे. पूर्वी ऋतू निश्चित असत, पावसाचं प्रमाण अंदाजाने सांगता येत असे, पण आता वातावरणाचा तोल पूर्णपणे बिघडला आहे. एखाद्या वर्षी पाऊस थेंबभर पडत नाही, तर दुसऱ्या वर्षी अतिवृष्टीने पिके वाहून जातात. गारपीट, वादळे, तापमानातील झपाट्याने होणारे बदल – या सगळ्यांमुळे शेतीचं गणितच बदललं आहे. उदाहरणार्थ, विदर्भातील द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांना गेल्या पाच वर्षांत गारपीट आणि पावसाच्या अनियमिततेमुळे सरासरी ४०-५० टक्के नुकसान भोगावं लागलं आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने पाणी साठवण, पर्जन्यमानाचा अभ्यास, आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड मिळाली पाहिजे, पण दुर्दैवाने ते ज्ञान प्रत्येक शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचलेले नाही. शेतकऱ्यांच्या व्यथेचं मूळ मात्र केवळ हवामानात नाही, तर बाजारपेठेच्या अन्यायातही आहे. आजही शेतकरी आपल्या पिकाला योग्य दर मिळावा म्हणून बाजारात झगडत असतो. वर्षभर कष्ट करून त्याने पिकवलेलं धान्य, फळं किंवा भाजीपाला जेव्हा बाजारात पोहोचतो, तेव्हा त्याची किंमत व्यापारी ठरवतो. “किमान आधारभूत किंमत” ही योजना शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्यासाठी आहे, पण तिचा लाभ सर्व

पिकांना आणि सर्व शेतकऱ्यांना मिळतोच असं नाही. अनेक वेळा सरकारकडून खरेदी केंद्रच उभारले जात नाहीत, आणि उभारले तरी त्यावर खरेदीच होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपलं उत्पन्न मिळण्याऐवजी तोटाच होत राहतो. या सगळ्या प्रक्रियेमुळे शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचं प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतं आहे. बियाणे, खतं, औषधं, डिझेल, मजुरी, वाहतूक – सगळ्याचा खर्च वाढत चालला आहे. पण उत्पन्न मात्र कमी होत आहे. शेतकऱ्याला बँकेकडून किंवा सावकारांकडून कर्ज घ्यावं लागतं, आणि जर पिकाचं नुकसान झालं, तर ते परतफेडणं अशक्य होतं. या ताणात, या अपमानात आणि या निराशेतून अनेक शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग निवडतात. विदर्भ, मराठवाडा, तेलंगणा, पंजाब अशा अनेक प्रदेशांतील ही वस्तुस्थिती आता रोजच्या बातम्यांचा भाग झाली आहे.

तांत्रिक क्रांतीच्या या युगातही भारतीय शेती मागासलेली आहे. शहरांमध्ये लोक कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित यंत्रे वापरत आहेत, ड्रोन आणि सॅटेलाईटद्वारे शेतीचे निरीक्षण करण्याचे प्रयोग होत आहेत, पण आपल्या गावातला शेतकरी अजूनही अंदाजावर शेती करतो. त्याला हवामानाचा, मातीचा, बाजारभावाचा वैज्ञानिक डेटा उपलब्ध नाही. सरकारी कृषी विभाग आणि संशोधन केंद्रे अस्तित्वात आहेत, पण त्यांच्या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ जमिनीवर दिसत नाही. कृषी शिक्षणाची आणि तांत्रिक मार्गदर्शनाची खरी उणीव शेतकऱ्यांच्या प्रगतीत अडथळा ठरली आहे. जमिनीचं तुकडीकरण ही आणखी एक गंभीर समस्या आहे. भारतातील बहुतांश शेतकरी लघु किंवा अल्पभूधारक आहेत. त्यांच्या मालकीत एक ते दोन एकर जमीन असते. एवढ्या लहान जमिनीवर आधुनिक यंत्रसामग्री वापरणं अवघड ठरतं, त्यामुळे उत्पादन कमी आणि खर्च जास्त असतो. या परिस्थितीत शेतकरी शेती सोडून इतरत्र मजुरीसाठी जातो, आणि शेती हळूहळू ओसाड होते. महिलाही शेतीच्या अंगभूत घटक आहेत. त्यांच्याशिवाय कोणतंही शेतकाम पूर्ण होऊ शकत नाही. तरीही महिला शेतकऱ्यांना कायदेशीर मान्यता आणि सन्मान मिळालेला नाही. जमिनीची मालकी बहुधा पुरुषांच्या नावावर असल्यामुळे महिलांना कर्ज, विमा किंवा सरकारी योजना यांचा थेट लाभ मिळत नाही. त्या शेतीचा आधारस्तंभ असूनही त्या अदृश्य कामगार ठरतात. त्यांच्या योगदानाची दखल घेऊन त्यांना 'शेतकरी' म्हणून मान्यता देणं ही काळाची गरज आहे.

शेतकऱ्यांचं मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक आयुष्य या संकटकाळात गंभीरपणे प्रभावित झाले आहे. आर्थिक ताण, अपयश, आणि समाजाकडून मिळणारा अपमान यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनावर मानसिक दडपण वाढतं. अनेक अभ्यासांनुसार ग्रामीण भागात नैराश्य आणि मानसिक आजारांचं प्रमाण वाढत चाललं आहे. २०१९-२०२३ या काळात महाराष्ट्रात सरासरी ८००-९०० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या, ज्यामध्ये लहान आणि मध्यम उत्पन्न गटातील शेतकरी सर्वाधिक आहेत. शेतकरी हा श्रमवीर असूनही त्याला समाजात सन्मान मिळत नाही. शहरातील माणूस त्याच्या अन्नावर जगतो, पण त्याच्या श्रमाची किंमत समजून घेत नाही. ही उपेक्षा कदाचित आर्थिक संकटापेक्षाही अधिक वेदनादायक आहे. सरकारकडून शेतकऱ्यांसाठी अनेक योजना राबवल्या जातात – प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, कृषी विमा

योजना, मृदा आरोग्य पत्रक, ई-नाम, जलशक्ती अभियान, इत्यादी. या योजना चांगल्या आहेत, पण त्या फक्त कागदावर राहिल्या तर त्याचा काही उपयोग नाही. ग्रामीण भागात माहितीचा अभाव, लालफीतशाही, भ्रष्टाचार, आणि कागदपत्रांची गुंतागुंत यामुळे या योजनांचा लाभ खऱ्या शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. धोरणं कागदावर चांगली दिसतात, पण त्यांचा परिणाम जमिनीवर दिसावा यासाठी अंमलबजावणीत पारदर्शकता आणि जबाबदारी आवश्यक आहे. या सगळ्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या घरातील तरुण शेतीकडे पाठ फिरवत आहेत. “शेतीत भविष्य नाही” ही भावना त्यांच्या मनात घट्ट बसली आहे. शहरांकडे स्थलांतर, लहान नोकऱ्या, अस्थिर जीवन – हे ग्रामीण तरुणांचं वास्तव बनलं आहे. त्यामुळे ग्रामीण संस्कृतीचा आणि कृषीपरंपरेचा ऱ्हास सुरू झाला आहे. शेतीचा वारसा तुटत चालला आहे. परंतु काही सकारात्मक बदल दिसत आहेत. देशात हळूहळू “शाश्वत शेती”, “सॅद्रिय शेती”, “डिजिटल ॲग्रीकल्चर” या संकल्पना पुढे येत आहेत. तरुण पिढीतील काही उद्योजक ‘ॲग्री-स्टार्टअप्स’ उभारत आहेत, ड्रोन तंत्रज्ञान वापरत आहेत, आणि थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचणारे व्यवसाय मॉडेल तयार करत आहेत. या प्रयत्नांना धोरणात्मक पाठबळ मिळालं तर ग्रामीण अर्थव्यवस्था नवचैतन्य प्राप्त करेल.

शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर जसे ड्रोन, स्मार्ट सेन्सर, सॅटेलाईट डेटा, AI आधारित हवामान अंदाज, आणि कृषी मोबाईल ॲप्स या मार्गाने उत्पादन वाढवता येऊ शकते. उदाहरणार्थ, ई-नाम पोर्टलवरून थेट बाजारात पिकाची विक्री होऊ शकते, ज्यामुळे दलालावर अवलंबित्व कमी होतं. पाणी व्यवस्थापनासाठी drip irrigation, rainwater harvesting यांसारखी तंत्रे लागू केली गेली तर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात लक्षणीय वाढ होऊ शकते. शाश्वत शेती आणि सॅद्रिय शेतीला प्रोत्साहन देणं ही काळाची गरज आहे. रासायनिक खतांचा अतिरेक मातीची गुणवत्ता नष्ट करतो, पिकांचे उत्पादन कमी करतो आणि पर्यावरणावर दुष्परिणाम करतो. सॅद्रिय शेती, मिश्रित शेती आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करून शेतकरी दीर्घकालीन फायदे मिळवू शकतो. शेतकऱ्यांसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळं मजबूत करणं आवश्यक आहे. कर्जमाफी, विमा, न्यायदंड, कृषी सहकारी संस्था यांचा प्रभावी वापर करून शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य आणि मानसिक आधार मिळावा. महिला शेतकऱ्यांना अधिकार मिळणे, शेतकरी-कुटुंबाच्या निर्णयात समावेश, आणि बालश्रम रोखणे यासाठी सरकार आणि NGO कार्यक्षम आहेत, पण त्यांना अधिक सक्रियतेची गरज आहे. शेतकऱ्यांच्या संघर्षाची ही कथा फक्त आर्थिक संकटाची नाही, तर मानवी संघर्षाची, सामाजिक उपेक्षेची, आणि नैसर्गिक अडचणींची आहे. जर आपण शेतकऱ्याला योग्य सन्मान, आर्थिक सुरक्षा, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सामाजिक पाठबळ दिलं, तर शेतीत प्रगती होईल, ग्रामीण अर्थव्यवस्था सशक्त होईल, आणि देशाला अन्नसुरक्षा मिळेल. शेतकरी हा खरा हीरा आहे. तो धान्य, अन्नधान्य, फळं, भाजीपाला, कापूस आणि मसाल्याचे दान करतो, पण स्वतःला जीवनदान मिळत नाही. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी सरकार, समाज, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि मानसिक आरोग्य यांचा समन्वय आवश्यक आहे. एकविसाव्या शतकात

शेतकऱ्यांच्या व्यथा ऐकण्याची, जाणण्याची आणि त्यांना उभं राहण्याची वेळ आली आहे. जेव्हा शेती शाश्वत होईल, शेतकऱ्याला सन्मान मिळेल, तेव्हाच देशाची खरी प्रगती साधली जाईल.

१. भारतातील शेतीची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यानंतर भारताने हरितक्रांती, श्वेतक्रांती, निळी क्रांती अशा अनेक कृषी सुधारणा केल्या. १९६० च्या दशकात हरितक्रांतीमुळे भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर झाला. तरीदेखील ग्रामीण भागात असमानता, पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि सामाजिक समस्यांमुळे शेतकऱ्यांचे जीवन सुकर झाले नाही आज एकविसाव्या शतकातही सुमारे ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे, परंतु देशाच्या एकूण जीडीपीत शेतीचा वाटा १५-१८ टक्क्यांपेक्षा अधिक नाही. या असमानतेतूनच शेतकऱ्यांच्या व्यथांचा उगम होतो.

२. आर्थिक संकट आणि कर्जबाजारीपणा

शेतकऱ्यांच्या समस्या आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिल्या तर त्या अतिशय गंभीर आहेत. बियाणे, खत, कीटकनाशके, इंधन, मजुरी, सिंचन यासाठी लागणारा खर्च सतत वाढत आहे, पण उत्पादनाला मिळणारा दर मात्र स्थिर राहतो किंवा अनेकदा तोट्याचा असतो.

बहुतेक लहान शेतकऱ्यांकडे स्वतःचे भांडवल नसते. त्यामुळे त्यांना सावकार, पतसंस्था किंवा बँका यांच्याकडून कर्ज घ्यावे लागते. पिकांची हानी, बाजारभावातील घसरण, हवामानातील अनियमितता यामुळे हे कर्ज फेडणे अशक्य होते. परिणामी ते कर्जबाजारीपणाच्या दुष्टचक्रात अडकतात. अनेक वेळा या आर्थिक ताणामुळे शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग अवलंबतो. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, पंजाब, विदर्भ, मराठवाडा यांसारख्या भागात हे चित्र अधिक गंभीर आहे. एकविसाव्या शतकातसुद्धा अशा घटनांचे वारंवार होणे हे समाजासाठी लाजिरवाणे आहे.

३. हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्ती

हवामानातील बदल हा एकविसाव्या शतकातील जागतिक संकट आहे. अनियमित पाऊस, वाढते तापमान, दुष्काळ, अतिवृष्टी, गारपीट, पूर यामुळे पिकांचे नुकसान मोठ्या प्रमाणावर होते.

पूर्वी ऋतू निश्चित असत, पावसाचे प्रमाण अंदाजाने सांगता येत असे. आता मात्र वातावरण इतके बदलले आहे की पावसाचा पॅटर्न पूर्णपणे विस्कळीत झाला आहे.

शेतकरी पिकांची लागवड करताना हवामानावर अवलंबून असतो. जेव्हा पाऊस वेळेवर आणि प्रमाणात पडत नाही, तेव्हा पिके कोमेजतात; आणि जास्त पडल्यास नष्ट होतात. या परिस्थितीत त्यांच्या श्रमाचे आणि पैशाचे मोठे नुकसान होते. हवामान बदलाशी लढण्यासाठी शेतकऱ्यांना योग्य माहिती, तंत्रज्ञान, आणि विमा संरक्षणाची गरज आहे, परंतु प्रत्यक्षात त्यांचा लाभ फारच कमी शेतकऱ्यांना मिळतो.

४. बाजारपेठेतील अन्याय आणि अस्थिर दर

शेतकरी आपल्या पिकासाठी वर्षभर मेहनत घेतो, परंतु बाजारात त्याच्या श्रमाचे योग्य मूल्य मिळत नाही. दलाल आणि व्यापाऱ्यांचे वर्चस्व इतके प्रबळ आहे की, वास्तविक उत्पादकाला अत्यल्प दर मिळतो. 'किमान आधारभूत किंमत' (MSP) ही योजना शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्यासाठी आहे, परंतु ती केवळ काही प्रमुख पिकांसाठीच लागू आहे. तसेच अनेकदा शासकीय खरेदी केंद्रांवर पुरेशा प्रमाणात खरेदी होत नाही, त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपला माल कमी दरात विकावा लागतो. ई-नाम, शेतकरी उत्पादक संघ (FPO), थेट बाजारपेठ यांसारख्या उपाययोजना सुरु झाल्या असल्या, तरी त्यांचा विस्तार आणि कार्यक्षमता अजूनही अपुरी आहे. त्यामुळे बाजारव्यवस्थेतील असमतोल कायम आहे.

५. तांत्रिक मागासलेपणा आणि ज्ञानाचा अभाव

एकविसाव्या शतकात जगभरात 'स्मार्ट फार्मिंग', 'ड्रोन शेती', 'प्रिसिजन ॲग्रीकल्चर' यांसारख्या नव्या पद्धती उदयास आल्या आहेत. पण भारतातील बहुतांश शेतकरी अजूनही पारंपरिक पद्धतीने शेती करतो. तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी शिक्षण, माहिती, आर्थिक गुंतवणूक आणि योग्य मार्गदर्शन आवश्यक आहे, पण ग्रामीण भागात याचा अभाव आहे.

सरकारी कृषी विस्तार सेवा, कृषी विद्यापीठे आणि प्रशिक्षण केंद्रे आहेत, पण त्यांचा प्रत्यक्ष परिणाम मर्यादित प्रमाणातच दिसतो. परिणामी, शेतकरी हवामान, माती, आणि बाजारपेठेचा शास्त्रीय अभ्यास न करता पारंपरिक पद्धतीने शेती करतो, ज्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते.

६. जमीन धारकांची स्थिती आणि तुकडीकरण

भारतातील बहुतांश शेतकरी लघु किंवा अल्पभूधारक आहेत. अनेकांच्या मालकीत एक हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे. जमिनीचे तुकडे होत गेल्यामुळे उत्पादन वाढविण्यासाठी लागणारी साधने आणि तंत्रज्ञान वापरणे कठीण होते. लहान जमिनीवर शेती करून मोठा नफा मिळविणे जवळजवळ अशक्य आहे. परिणामी हे शेतकरी मजूर बनून इतरांच्या शेतीवर काम करतात किंवा शेती सोडून शहरांकडे स्थलांतर करतात.

७. सामाजिक आणि मानसिक व्यथा

शेतकऱ्यांच्या समस्या केवळ आर्थिक नसून सामाजिक आणि मानसिक स्वरूपाच्याही आहेत. समाजात शेतकऱ्यांच्या श्रमाचा पुरेसा सन्मान केला जात नाही. शहरातील लोक त्यांच्या अडचणी समजून घेत नाहीत आर्थिक ताण, कर्ज, नैसर्गिक संकटे, आणि शासनाच्या यंत्रणेकडून होणारी उपेक्षा यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये मानसिक नैराश्य वाढते. अनेक अभ्यासांनुसार आत्महत्येचा विचार करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या चिंताजनक आहे.

शेती ही केवळ व्यवसाय नव्हे, ती जीवनपद्धती आहे. पण या पद्धतीत आनंद, स्थैर्य आणि अभिमान हरवत चालले आहेत.

८. शासनाच्या योजना आणि त्यांची मर्यादा

सरकारने शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी अनेक योजना सुरु केल्या आहेत –

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, कृषी विमा योजना, मृदा आरोग्य पत्रक, डिजिटल कृषी मिशन, ई-नाम, जलशक्ती अभियान, इत्यादी. पण अनेकदा या योजनांचा लाभ प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाही. भ्रष्टाचार, लालफीतशाही, अपुरी माहिती आणि तांत्रिक अडचणी यामुळे योजना कागदोपत्री मर्यादित राहतात. योजना चांगल्या असल्या तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सातत्यपूर्ण देखरेख न झाल्यास त्या उद्दिष्टपूर्तीत अपयशी ठरतात.

९. शेती आणि शिक्षण यांचा तुटलेला दुवा

ग्रामीण शिक्षण व्यवस्थेत शेतीविषयक शिक्षणाला पुरेशे स्थान नाही. शेतकरी कुटुंबातील तरुण उच्च शिक्षणासाठी शहरांकडे जातात आणि शेतीकडे पाठ फिरवतात.

शेती हा अस्थिर आणि तोट्याचा व्यवसाय आहे अशी धारणा समाजात निर्माण झाली आहे. त्यामुळे तरुण पिढी शेतीकडे येण्यास कचरते. शेतीत नवे प्रयोग, संशोधन आणि व्यवसायिक दृष्टिकोन वाढविण्यासाठी शिक्षण आणि संशोधनाचा समन्वय आवश्यक आहे.

१०. महिला शेतकरी आणि त्यांची स्थिती

भारतीय शेतीत महिलांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. पेरणी, तणनाशन, कापणी, पशुपालन, बियाणे साठवण यासारख्या अनेक कामांत त्यांचा हातभार असतो.

तरीदेखील महिलांना 'शेतकरी' म्हणून कायदेशीर दर्जा मिळत नाही. जमिनीची मालकी बहुधा पुरुषांच्या नावावर असते. त्यामुळे महिलांना कर्ज, विमा, आणि सरकारी योजनांचा थेट लाभ मिळत नाही. महिला शेतकऱ्यांचे सशक्तीकरण हे शेतीच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

११. स्थलांतर आणि ग्रामीण ऱ्हास

शेतीत नफा नसल्यामुळे आणि अस्थिरतेमुळे अनेक शेतकरी व त्यांच्या कुटुंबीयांचे शहरांकडे स्थलांतर होत आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्या घटल्याने ग्रामसंस्कृती, परंपरा आणि सामाजिक बंध तुटत चालले आहेत. शहरांमध्ये स्थलांतरितांना अल्प वेतन, अस्वस्थ जीवनमान आणि असुरक्षित रोजगार मिळतो. ही प्रवृत्ती थांबवण्यासाठी शेतीला लाभदायक आणि सन्माननीय व्यवसाय बनविणे आवश्यक आहे.

१२. आधुनिक शेतीचे संभाव्य उपाय

शेतकऱ्यांच्या व्यथा कमी करण्यासाठी काही ठोस उपाय पुढे मांडता येतील:

- शाश्वत शेती पद्धती – जैविक शेती, मिश्र पीकपद्धती, सेंद्रिय खतांचा वापर, आणि पाण्याचे व्यवस्थापन.
- तंत्रज्ञानाचा प्रसार – मोबाईल ॲप्स, ड्रोन निरीक्षण, हवामान अंदाज प्रणाली, आणि माती विश्लेषण.
- थेट बाजारपेठ – 'फार्म टू मार्केट' मॉडेलद्वारे शेतकरी थेट ग्राहकांशी व्यवहार करू शकतो.

- कृषी विमा आणि आर्थिक साक्षरता – प्रत्येक शेतकऱ्याने विमा कवचाखाली येणे आवश्यक आहे.
- महिला आणि तरुणांचा सहभाग – महिला बचतगट, कृषी उद्योजकता, अॅग्री-स्टार्टअप्स यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- शेतकरी उत्पादक संघ (FPOs) – लघु शेतकऱ्यांना एकत्र करून सामूहिक विक्री आणि खरेदी प्रणाली मजबूत करणे.
- मानसिक आरोग्य समर्थन – समुपदेशन केंद्रे आणि समाजातील संवेदनशीलता वाढविणे.

१३. शासन, समाज आणि नागरिकांची जबाबदारी

शेतकऱ्यांच्या समस्या केवळ सरकारच्या नाहींत; त्या संपूर्ण समाजाच्या आहेत.

नागरिक म्हणून आपण स्थानिक उत्पादनांना प्राधान्य दिले, मध्यस्थ टाळले, आणि शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांचा सन्मान केला, तर परिस्थिती बदलू शकते. सरकारने दीर्घकालीन कृषी धोरण आखावे – जे राजकीय फायद्यांवर नव्हे तर शाश्वत विकासावर आधारित असेल.

१४. शेतकऱ्यांचा आत्मसन्मान आणि नवचेतना

शेतकरी केवळ अन्नदाता नाही, तो देशाच्या आत्म्याचे प्रतीक आहे.

त्याच्या अंगी असलेली मेहनत, जिद्द, आणि निसर्गाशी सुसंवादाची वृत्ती हीच भारताची खरी ताकद आहे. आवश्यक आहे ती नवचेतनेची – शेतकऱ्यांना शिक्षण, तंत्रज्ञान, आणि सन्मान या तीन गोष्टी देण्याची.

निष्कर्ष :

एकविसावे शतक हे प्रगती, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे शतक आहे, पण शेतकऱ्यांच्या व्यथा आजही अपूर्ण आहेत. हवामान बदल, बाजारातील अन्याय, कर्जबाजारीपणा, आणि सामाजिक उपेक्षा या समस्या दूर झाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने “अन्नदाता सुखी” होणार नाही.

देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी शेतीला उद्योगासारखा दर्जा देणे, शेतकऱ्यांना आत्मसन्मान आणि स्थैर्य देणे हे अत्यावश्यक आहे. शेती ही केवळ जमिनीशी जोडलेली क्रिया नाही; ती राष्ट्राच्या संस्कृतीचा आणि अस्तित्वाचा पाया आहे. ज्या दिवशी शेतकऱ्यांच्या चेहऱ्यावर खरे हास्य फुलेल, त्या दिवशी भारत खऱ्या अर्थाने प्रगत आणि आत्मनिर्भर बनेल.

“शेतकऱ्याचे जीवन हे श्रम, संघर्ष आणि आशेचे प्रतीक आहे.

त्याची व्यथा समजून घेतली, तरच आपले भविष्य सुरक्षित राहील.”

संदर्भ :

- १) दैनिक लोकसत्ता
- २) दैनिक लोकमत
- ३) Objective Agriculture, R.L. Arya, scientific publication, 2017